

Сергій Троян

ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор висвітлює характер геополітичних змін на території Європи в результаті Першої світової війни. Відзначено, що найбільший вплив на територіально-політичні перетворення справили революції в ряді країн і крах чотирьох імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької, Османської. Геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин.

Ключові слова: Перша світова війна, геополітичні зміни, імперія, революція, нові європейські держави.

Світова війна, яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона призвела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914–1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в Німеччині, Австро-Угорщині й Росії.

Назрівання революційної кризи під час Першої світової війни

Німецька імперія. На відміну від своїх майбутніх супротивників, Німеччина готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидко перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів “блискавичної війни” призвела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону “Про допоміжну службу вітчизні”, який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче призвело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915–1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти

К.Лібкнехт, Р.Люксембург, К.Цеткін, Ю.Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу "Спартак".

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував "Великоднє послання", в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людендорфа. Однак під тиском блоку католицької партії "Центр", прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення "до миру на основі порозуміння". Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференції групи "Спартак" 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи щодо підготовки збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир, намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про "парламентаризацію", внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Австро-Угорська імперія. З початком війни в Австро-Угорщині запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни було проведено понад 500 судових процесів за звинуваченням у "русофільстві". Проте кожен рік війни невблаганно наближав "клаптикову" Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов'янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури Тіси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство у жовтні 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Фр.Адлером голови австрійської ради міністрів графа Штюрка.

У зв'язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною боротьбою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тіси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських

народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної арени.

Російська імперія. Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській державі. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914–1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала Алексеєва – начальником штабу збройних сил, генерала Поливанова – військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І.Горемікіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемікін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи “тільки законопроектами, викликаними потребами війни”, а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Яскравим проявом кризи самодержавства у Росії і занепаду царського режиму стала “распутінщина”. Распутін (Нових) Григорій (1864 або 1865 року народження) – останній фаворит Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. Він народився у селянській сім'ї у селі Покровське Тобольської губернії. У молодості був конокрадом. Потім зійшовся з сектантами, відвідав багато монастирів і святих місць. Фактично під маскою релігійного фанатика вів розгульне життя, у зв'язку з цим і одержав прізвисько Распутін. Одночасно, володіючи певними екстрасенсорними здібностями, здобув ореол “святого старця”, “сибірського пророка”, “цілителя”. У 1904–1906 рр. ректор Петербурзької духовної академії Феофан допоміг Распутіну ввійти у вищі кола петербурзької аристократії, а потім і в царський палац. Распутін зумів переконати царя і царицю, що тільки він своїми молитвами зможе врятувати хворого на гемофілію спадкоємця Олексія і забезпечити підтримку з боку Бога всьому правлінню самодержця. В останні роки царського режиму він користувався необмеженим впливом на всю монаршу сім'ю. За його рекомендаціями призначалися і зміщувалися особи вищого церковного і державного апарату. Распутін також використовував свою владу для ведення розпусного способу життя, який став відомим у країні. Проти нього склалася змова. Намагаючись врятувати царську владу від остаточної дискредитації, монархісти на чолі з князем Юсуповим 17 грудня 1916 р. вбили Распутіна (головними виконавцями були також великий князь Дмитро Павлович, великий поміщик В.Пуришкевич, поручик С.Сухотін і військовий лікар С.Лазаверт).

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продовольства – все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам – полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам – відродити або створити свою державність.

Автор дотримується думки, що Російська революція охопила період 1917–1923 рр. Вона послідовно пройшла чотири етапи, впродовж яких не тільки відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків, але й склалася і конституювалася нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік:

I етап – Лютнева буржуазно-демократична революція.

II етап – Жовтнева соціалістична революція.

III етап – громадянська війна і воєнна інтервенція (1917–1920).

IV етап – перехід до непу й утворення СРСР (1921–1923).

У реальному житті відбувалося тісне переплетіння цих етапів, між ними існували різнопланові взаємовпливи, які наклали свій відбиток як на період Російської революції в цілому, так і на кожен з перелічених етапів зокрема. Революційні події в Росії, а потім і в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річсполита) та проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, Української Народної Республіки, Української гетьманської держави Скоропадського, а також радянських республік – Росії, Білорусії, України, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Революції в Німеччині, Австро-Угорщині, Фінляндії

Німеччина. Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I – з 3 по 10 листопада 1918 р.; II – з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III – з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф.Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16-21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи “Спартак” і лівих соціал-демократів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під лозунгами “Геть уряд Еберта-Шейдемана!” і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К.Лібкнехта і Р.Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф.Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська Республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є.Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному

формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: “Німецька імперія є республікою”. Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

Австро-Угорщина. Австрія та Угорщина. Після Першої світової війни на політичній карті світу з’явилися нові держави у Центральній і Південно-Східній Європі. Національно-визвольна боротьба слов’янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні – листопаді 1918 р. змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К. Реннер став державним канцлером, Ю. Дейч – військовим міністром, О. Бауер – міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Революційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М.Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодой республіки залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об’єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була створена об’єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд – Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш. Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б.Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією – революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання,

церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р. Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919–1921 рр. в Угорщині був установлений хортистський режим – авторитарна влада регента держави адмірала М. Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т. Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Т. Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехословацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину “чехословацьку націю”, конституція фактично відкидала самобутність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І. Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став “начальником держави” і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки – Другої Речі посполитої – було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-

культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Ю. Пілсудського, що одержав назву “санація”. Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку складали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що призвело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Фінляндія. Країна до 1917 р. знаходилася в складі Російської імперії і великий вплив на неї справили Лютнева та Жовтнева революції. Навесні і влітку там виникли революційні Ради, створювалися загони Червоної гвардії. 18 липня 1917 р. сейм проголосив автономію Фінляндії у складі Росії. 26 листопада був сформований буржуазний уряд Свінхувуда, а 6 грудня 1917 р. сейм прийняв декларацію, яка проголосила Фінляндію незалежною державою. В останній день того бурхливого революційного року Радянська Росія надала незалежність Фінляндській республіці.

Буржуазні політичні сили в Фінляндії, спираючись на свої озброєні загони (шюцкори), посилили боротьбу проти революційного руху. Було прийнято рішення про розпуск створених фінськими робітниками загонів Червоної гвардії. Уряд закуповував зброю в Німеччині. Все це привело до різкого загострення внутрішньополітичної боротьби і протистояння різнорідних сил, яке вилилося на перших порах у сутички між червоногвардійцями і шюцкорівцями.

22 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція, у ході якої 28 січня був сформований робітничий уряд – Рада народних уповноважених. Загони Червоної гвардії навіть зайняли столицю Фінляндії – Гельсінгфорс (сьогодні – Гельсінкі) і південь країни. Революційні сили спиралися на підтримку Радянської Росії. Так, з метою надання економічної допомоги фінським революціонерам з Петрограду для них відправили 10 вагонів з продовольством. Рада народних уповноважених підписала договір про дружбу з Радянською Росією і почала здійснювати соціалістичні перетворення.

Уряд Свінхувуда, який перебазувався в північні райони Фінляндії, змушений був укласти сепаратний мир з німцями. Наприкінці березня на південь країни почали прибувати німецькі війська під командуванням фон дер Гольца. На півночі проти революції виступила армія Маннергейма. Спільними зусиллями вони на початок травня 1918 р. придушили революцію і ліквідували Раду народних уповноважених.

При підтримці німців у Фінляндії 15 серпня 1918 р. встановився монархічний режим на чолі з німецьким принцом Карлом-Фрідріхом Гессенським, проголошеним “королем Фінляндії і Карелії”. Але після Листопадової революції в Німеччині вплив останньої на Фінляндію був підірваний, німецькі війська покинули країну. 12 грудня 1918 р. при підтримці Антанти Маннергейм став регентом Фінляндії. Уже в липні 1919 р. сейм відмінив

монархічний режим і вибрав президентом країни діяча прогресивної партії К.Стольберга. Спроби фінських військ протягом 1919–1922 рр. повернути Карелію завершилися поразкою від Червоної Армії і укладенням прикордонної угоди з Радянською Росією. У 1920 р. Фінляндія вступила до Ліги Націй.

Таким чином, впродовж 1917–1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії і Австро-Угорщині на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції.

Становлення основ нової післявоєнної Європи

Паризька мирна конференція та її рішення. Вона розпочала роботу 18 січня 1919 року за участю представників 32 країн. У Париж з'їхалися понад тисячу делегатів, але були відсутні посланці Німеччини і Радянської Росії. Усі важливі питання вирішувала “Рада десяти”, до якої увійшли керівники урядів і міністри закордонних справ США, Великобританії, Франції, Італії і Японії. Потім була створена “Рада чотирьох” у складі тільки глав урядів Великобританії, США, Франції, Італії. Діяла також “Рада п'яти”, яка складалася з міністрів закордонних справ. Однак основні рішення приймалися на вузьких нарадах президентом США Вільсоном, прем'єр-міністром Англії Ллойд Джорджем і керівником французького уряду Клемансо у результаті досягнутих між ними компромісів.

Головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 року і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої ввійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р. Рейн. У межах зони заборонялося тримати збройні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося “вільним містом під управлінням Ліги Націй”. Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 р. возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. чоловік, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 р. повинна була сплатити державам-переможцям 20 млрд. золотих марок репарацій.

На Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі.

10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. чол. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини (“аншлюс”).

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території була передана Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. чол. і впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною був підписаний 4 червня 1920 р. після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення – у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. чоловік. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за “турецьку спадщину”. Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції – над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Кемаля. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

Складовою частиною Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги націй – міжнародної міжурядової організації, яка мала забезпечити міжнародне співробітництво і безпеку в світі. Головними органами Ліги стали Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одностайно. Члени Ліги націй брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція. Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги націй. У серпні 1921 р. між США і Німеччиною був укладений двохсторонній мирний договір, який не містив статей про Лігу націй.

У цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 р. і базувалися на основі так званих “14 пунктів” Вільсона, що знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 р. Ними передбачалося наступне: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення економічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у “співтовариство вільних націй”; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

Отже, вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні

зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекресні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Список використаних джерел

1. *Віднянський С.В.* Народи Центрально-Східної Європи в період кризи європейської цивілізації та першої світової війни // Історія України. – 2000. – № 43. – С. 5–8.
2. *Віднянський С.В.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 2004. – № 9. – С. 7–15.
3. *Зорькин В.* Апология Вестфальской системы // Россия в глобальной политике. Т. 2. – 2004. – № 3. – С. 18–24.
4. *Кортунов С.В.* Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка (<http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm>).
5. *Киссинджер Г.* Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
6. *От миропорядка империй к имперскому миропорядку* / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. – М.: НОФМО, 2005. – 204 с.
7. *Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: Материалы Международной научной конференции 7–8 сентября 2004 года.* – М.: Наука, 2006. – 388 с.
8. *Системная история международных отношений: В 4 т. 1918–2003. События и документы* / Под ред. А.Д. Богатунова. Том I. – М.: Московский рабочий, 2000. – 520 с.
9. *Системная история международных отношений: В 2 т. – Т. 1. События 1918–1945 гг.* / Под ред. А.Д. Богатунова. – М.: Культурная революция, 2006. – 480 с.
10. *Сич О.І.* Історія країн Західної Європи в міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2002. – 108 с.
11. *Сыч О.И.* Версальская система и послевоенное устройство в Центральной и Восточной Европе (Национальный аспект) // *Versaillský systém a povojnové usporiadanie v strednej a východnej Európe (Národnostný aspekt)* // *Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848-1918 / Zostavili Peter Švorc a L'ubica Harbul'ová.* – Prešov – Bratislava – Wien, 1999. – S. 275–284.
12. *Сыч О.И.* Национальный аспект Версальской системы // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 126–133.
13. *Троян С.С.* Світ на зламі епох: історія кінця XIX ст. – 1945 р.: Навчальний посібник. – К.: НМЦ ВО, 2000. – 240 с.
14. *Троян С.С.* Росія – СРСР в останній третині XIX – середині XX ст.: Навчальний посібник. – К.: НМЦ ВО, 2001. – 122 с.

Serhiy Troyan

GEOPOLITICAL TRANSFORMATIONS IN EUROPE AFTER THE WORLD WAR I

The author the character of geopolitical changes in Europe after the World War I is described . It is pointed out that revolutions in a number of countries and crash of four empires – Russian, Austrian-Hungarian, German and Ottoman – have had the biggest influence on territorial and political transformations. Geopolitical transformations in Europe have become a basis for the new interwar system of international relations.

Key words: World War I, geopolitical transformations, empire, revolution, new European countries.